

ATATÜRK'ÜN İKTİSADÎ POLİTİKASI

1830 SONRASI OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN SOSYO-EKONOMİK YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ

YAŞAR SEMİZ *

18. yüzyıl Avrupasında buhar makinası ile çalışan fabrikaların imalâta geçişiyle üretimde artış görülmüştü. Batıdaki sanayi devriminin ilk senelelerine rastlayan Fransız İhtilâli ve Napolyon harpleri sırasında gerek harp malzemesi gerekse askerin ihtiyacını karşılayacak üretilmiş malzeme kolayca tüketim sahası bulmuştu. Harplerden sonra Avrupa devletlerinin çoğu (başta Fransa, Avusturya ve Rusya) gümrük tarifelerini yükseltip kendi yağlarıyla kavrulmaya karar vermişlerdi.¹

Osmanlı Devleti ise yabancı devletlere daha önce verilen %3'lük gümrük resminde herhangi bir değişiklik yapmamıştı. Gerek bu ve gerekse sanayiinin istenilen seviyede olmamasından dolayı Osmanlı Devleti, İngiliz mamul maddesine fazla ihtiyaç duymaya başlamıştı. Ayrıca Osmanlı topraklarında hammadde ucuz ve de kolay elde ediliyordu. Avrupa piyasasının kendisine kapandığını gören İngiltere, derhal gözlerini Akdenize ve Osmanlı topraklarına çevirdi.² Yalnız Osmanlı Devleti gerek hazinenin korunması ve gerekse zaten zayıf olan sanayiini korumak için "yed-i vâhid"i (yani tekelciliği) mühim bazı ihtiyaç maddesi üzerinde uygulamaktaydı. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki bu tartışma 1838'e kadar devam etti.³ Başlangıçta İngiliz teklifinin kabul edilmek istenmemesine rağmen, hazinenin uğradığı zararın artması, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyânı, Fransa ve Rusya'nın tutumları Osmanlı Devletini serbest ticaret prensiplerini ihtiva eden "Balta Limanı Muahedesi"ni imzalamak mecbu-

* Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı.

¹ Kütükoğlu, Mubahat, *Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri*, II, (1838-1850), İstanbul 1976, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını, No: 1997, s. 3.

² Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri*, I, (1530-1538), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1974, s. 75.

³ Kütükoğlu, 1974, s. 79.

riyetinde bırakmıştı.⁴ (16 Ağustos 1838). Muahedeyi özetlersek İngilizler için ihracaat yasakları, yed-i vahid sistemi ve satın alınan malın nakledilmesi için alınan tezkire usulü kaldırılıyordu. Böylece İngiltere yerli tüccarla eşit haklara sahip olma imkânlarını kendisi için sağlamıştı.

Balta Limanı Muahedesi ile İngilizlere verilen ticaret serbestisi ve devamındaki gelişmelerden sonra Lonca sistemine dayalı Osmanlı ekonomisinin kapitalist batı ekonomisine karşı koyabilmesi imkânsız hale gelmişti.⁵ Ayrıca gümrük tarifelerinin %3'ün üzerine çıkarılmamış olması bazı kalemler üzerinde yıkıcı tesir yaptı. Modern sanayiinin kurulması için kurulan, temeli atılan fabrikaların büyük bir kısmı giyim kuşamla veya porcelen, fincan v.b. ile ilgili kalmıştı.⁶ Özel teşebbüs sahasında yabancı sermaye büyük önem kazandığı için daha faaldi. Yerli üretim, yabancı ile rekabete giremiyordu.

Tanzimatla birlikte azınlıkların ekonomide daha hareketli bir şekilde devreye girmesi yerli tüccarı yıpratmıştı. Daha M. Reşit Paşa zamanında İstanbul ve Beyrut gümrükleri Ermeni tüccarlarına verilmişti. Böylece devletin en önemli kaynakları yavaş yavaş elden çıkmaya başlamıştı. Bu gelişmelerden sonra 1850-1951'lerde devlet bütçesi memurların bile maaşlarını ödemekte güçlük çekmeye başlayınca Serdaret müsteşarı Fuat Paşa kanalıyla Fransızlardan bir miktar yardım alınmasına karar verildi.⁷ Namık Kemal, bu dönemdeki yanlış politikayı dile getirirken "...Devlet hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilan etti ki, mülkümüzde sanat ve marifet, tamamen ıncıraz halinde idi."⁸ Namık Kemal'in bu sözleri 15 Nisan 1856 Paris Barışından hemen sonraki durumu anlatıyordu.

Ziya Paşa endişelerini dile getirirken, İstanbul'un yabancıların eline geçmeye başladığını, Batılılara zamansız istimlâk hakkının verildiğini belirttikten sonra "Hacı Ahmet'lerin, Hacı İvaz'ların, Hasan Ağa'ların yerini, Mösyö Lavrant'lar, Mösyö Meston'lar almaya başlamıştı, ama hâlâ devlet adamları gaflet içindedir" diyordu.⁹ Paşa haklıydı, çünkü, Paris Barış'ından sonra Sultan ve bakanlar kendilerine Batılı danışmanlar sağlarken,

⁴ Kütükoğlu, 1976, s. 5 ve S.J. Shaw ve E. Kural, Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, çeviren Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, s. 81, E. Yayını.

⁵ Sarç, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, Ankara 1940, s. 433.

⁶ Sarç, a.g.e., s. 435.

⁷ Evren, A. Cevat, "Tanzimat", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 708.

⁸ Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, Ankara 1940, s. 827.

⁹ Sungu, a.g.e., s. 838.

İstanbul sokakları, çok sayıda yabancı subay, er ve aileleri ile dolmuştu.¹⁰ Bu, vatandaşın sosyal açıdan değişmesine sebebiyet verecekti.

Osmanlı ekonomik sistemi herkese serbest hareket imkânı tanımakla beraber Paris Barışından sonra denge yavaş yavaş azınlıkların lehine döndü. Hak ve yetki kavramından çok görev ve sorumluluk anlayışına dayanan Osmanlı ekonomik sistemi dış müdahalelerin etkisi ile gün geçtikçe daha da bozuldu. Böylece Müslüman-Türk tebaa sosyal işbölümü ve uzun vadeli sermaye gerektiren yatırımlardan uzaklaşarak kapalı aile ekonomisine yönelmişti.¹¹ Yabancı sermaye ve gayrimüslim azınlık devletlerin koruyuculuğundan gelen özgürlük ve güven içinde faaliyetlerini artırmışlardı.

Diğer taraftan 1854 yılına kadar Osmanlı Devletinin hiç dış borcu yokken bu tarihten başlayarak, Kırım Savaşı'nın neden olduğu harcamalar, daha sonra kaymelerin dolaşımından çekilmesi gibi büyük operasyonlar, Paris ve Londra piyasalarında bir dizi borçlanmalar yapılmasına yol açtı. ...Bunların belli başlılarından ilki 1858'de 5 milyon sterlinlik bir borçlanma Londra'da müzakere edildi.¹² Ekonomik kriz önlenemediği için Mart 1862'de Londra'da yeni borçlanma sözleşmesi yapıldı.¹³ Ancak alınan borç dengeli ve gerçekten ihtiyaç duyulan noktalara yatırılmadığı için açık sürekli büyümüş ve 1881 "Muharrem Kararnamesi" ile "Duyun-u Umumiye" kabul edilmişti.¹⁴ Artık Osmanlı devleti, malî açıdan önemli ölçüde dışa bağımlı duruma gelmişti. Duyun-u Umumiye, Kıbrıs gelirleri, Tombeki (Nargilede kullanılan bir çeşit tütün) gelirlerinden alınan 50 bin Osmanlı lirası, Doğu Rumeli geliri Bulgaristan vergisi, temettu (kazançlar) vergisi, ticaret anlaşmalarının yenilenmesi durumunda giriş resmindeki her türlü artışı ile Berlin Antlaşması'na göre Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'a yüklenen vergi paylarına el koymuştu.¹⁵

¹⁰ S.J. Shaw ve E.K. Shaw, *a.g.e.*, s. 181.

¹¹ Türkkan, Erdal, "Atatürk Devrimleri ve Yeni Türkiye'de İktisadi Gelişmenin Sosyolojik Sorunları", *Atatürk ve Kültür*, Ankara 1982, s. 59-68.

¹² Eugene, Morel, *Türkiye ve Reformlar*, çeviren S. Belli, İstanbul 1984, s. 161.

¹³ Morel, s. 163 (ve devamı).

¹⁴ Geniş bilgi için bkz., Blausdell, C. Donald, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa'nın Mali Denetimi. Duyunu Umumiye*, çeviren Ali İhsan Dalgıç, İstanbul 1979; A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara 1978, s. 79 (ve devamı).

¹⁵ Stefanos, Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecince Türkiye*, çeviren Babur Kuzucu, 3. baskı, İstanbul 1980.

Artık vergisine bile hakim olamaz duruma gelen Osmanlı Devleti, Batılıların açık pazarı durumuna gelmişti. Bu pazarda yabancı sermaye lehine iki önemli tesbit yapılabilir:

a – Yabancıların Osmanlı topraklarında elde ettikleri ve kendi ülkelere aktardıkları aşırı kâr. Örneğin, Alman Bankası'na ilk demiryolu imtiyazı verildiği zaman (1880), Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne ihracaatı 12 milyon marktı. Demiryolunun Ankara'ya vardığı 1893 yılında meblağ 41 milyona ulaşmıştı.¹⁶ Aynı özellik Aydın Demiryolu şirketinde de görülmektedir.¹⁷

b – Türkiye'den sağladıkları imtiyazlar, demiryolunun geçeceği yol üzerindeki orman, maden ve benzeri kaynaklardan faydalanmak şeklindedir.

İttihat ve Terakki iktidarı ele geçirdiği zaman memleketin içinde bulunduğu güç durumdan kurtarılması için önlem almak istemişti. Özellikle kapitülasyonları kaldırmak ve yerli ekonomiye önem vermek gibi gayretleri vardı. Fakat herhangi bir netice elde edilemeden Ağustos 1914'de Birinci Dünya Savaşına girilmişti. Savaşın başlamasından bir yıl önce toplam dış borç miktarı 131,0 milyon Osmanlı lirasıdır.¹⁹

Bu dönemde vatandaşın durumu da parlak değildir. Başta Balkan Savaşları olmak üzere Birinci Dünya Savaşı sonunda sosyo-ekonomik borçlanmadan daha ziyade psikolojik çöküntü önem taşımaya başlamıştı. Devlet otoritesinin boşluğu eşkiyalık faaliyetini, vurgunculuk ve karaborsacılığı arttırmıştı. Özetlersek Türk ve Müslüman vatandaş topluma katılma eğiliminden mahrum, önemli ölçüde küskün ve içine kapalı duruma gelmiştir.

Bütün bu dezavantajlara rağmen devlet Birinci Dünya Savaşından önce iktisadî alanda çeşitli tedbirler almış, savaşın millî ekonomiye zarar vermemesi için girişimde bulunmuştur.²⁰ Buna rağmen harp sırasında temel ihtiyaç maddelerinin fiyatı arttı. Bu daha çok psikolojik ve spekülasyon

¹⁶ Edvar, M. Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yayını, 1972, s. 118.

¹⁷ Earle, *a.g.e.*, s. 93-94.

¹⁸ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, çeviren Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, s. 361.

¹⁹ Elden, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında bir Tetkik*, Ankara 1970, s. 266 ve Yaresimos, s. 539.

²⁰ Elden, Vedat, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, s. 373.

sebeplerdendi. Hükümet “tevzi” metodunu geliştirerek önlem aldı.²¹ Fakat 1917 yılı ortalarında yine de tevzide ekmek 2,5 kuruş iken piyasada 18 kuruş, şeker tevzide 20 kuruş iken piyasada 112 kuruş idi.

Gıda darlığının asıl sebebi ziraatın harp sırasında geçirdiği tahribatandı. Savaş ekilebilen arazinin azalmasında rol oynaması yanı sıra alınan ürünü de etkilemişti. Aynı durum “Milli Mücadele” yıllarında kendisini daha fazla hissettirdiğinden, Büyük Millet Meclisi sıcak savaşın yanında ekonomik savaşın da verilmesi düşüncesini ortaya koydu. Bakanlar Kurulu 2 Mayıs 1920’den itibaren Mecliste İktisat Vekilliğinin oluşturulmasına karar verdi.²²

Atatürk, Osmanlı Devletinden devralınan mirası dile getirirken “Dış ticaret yabancı ve Türk olmayanların elinde... kredi müesseseleri bankalar, nakliye müesseseleri demiryolları... gemi kabotaj... yabancıların denetiminde. Madenlerin istismarı ve diğer meblağın iktisadî bünyesinde en mühim rolleri oynayan esaslı iktisadî kaynakların hiç birisinde bu memleketin sahibi olan Türk’ün nüfuzu ve iktidarından eser görülüyor. Bütün bu kaynaklar yabancıların hesabına işliyor”²³ dedikten sonra bütün bunlardan kurtulmanın ancak sağlam bir milletin bünyesi ile mümkün olabileceğini ifade ediyor.

Atatürk, sağlam bir bünyenin sağlanabilmesi ve istenilen hedefe ulaşabilmek için öncelikle psikolojik eziklik içinde bulunan ferdin topluma kazandırılması gerektiği bilincindeydi. Bunun için;

a — Bireyin sahip olduğu hak ve özgürlükler yeniden düzenlenmeli,

b — Bireye yükümlülük ve sorumluluk verilmeli,

c — Bireyin topluma açılım konusundaki istek ve tercihleri tesbit edilmelidir.²⁴ Onun içindir ki, Atatürk inkılâplarını bir bütün olarak ele alıp adım adım ilerleme yolunu takip edecektir.

Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk bu alanda başarı elde etmek için çaba harcamıştı. Anayasa ile birey yönetime ortak edilmiş, hak ve

²¹ Elden, *a.g.e.*, s. 375-376.

²² Erikan, Celal, *Atatürkçülük*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, No. 151, Ankara 1974.

²³ Bilgişin, Şevket, *Türk İnkılâbında Devletçilik ve Ticaret Serbestisi*, C.H.P. Kongreleri Serisi Kitap 8, Ankara 1939, s. 4.

²⁴ Türkkkan, *a.g.m.*

özgürlükler genişletilerek devlet güvencesine alınmıştır. 1926 Türk Medeni Kanunu, Borçlar ve Ceza Kanunu başta olmak üzere çıkarılan yeni kanun ve kararnamelemlerle, yapılan düzenlemeler, hak ve özgürlüklere getirilen genişliği ve kısıtlamaları açıkça ortaya koymuştur.

Bireyin kâr sağlama arzusunu yerine getirmek için (artırmak için) mülkiyet, veraset ve akıt özgürlüğü temin edilmiştir. Bir taraftan üretici korunurken diğer taraftan, sermayedarlar yatırıma teşvik edilmiştir. Sermayedarların faizle para dağıtımaları serbest bırakılmıştır.²⁵ Kadın-erkek eşitliği getirilerek çalışan herkes hak sahibi kılınmış ve üretimin artırılmasına çalışılmıştır.

ATATÜRK'ÜN EKONOMİ POLİTİKASI 1922-1930 DÖNEMİ

Türkiye'de 1922-1930 yılları arasında liberal ekonomi modelini uygulama düşüncesi mevcuttur. Bir yerde bu, ferdin cemiyete kazandırılması için gereklidir de. Ancak, savaştan yeni çıkmış, memleketin her tarafı harap olmuş, sermayesi kalmamış, altyapısı vb. tamamlanmamış ve 1929'a kadar gümrüklerine tam olarak sahip olamamış olan Türkiye'de liberal politikayı uygulamak oldukça zordur.

Nitekim Atatürk 1 Mart 1922'de durumun muhasebesini yaparken "... Tanzimatın açtığı serbest ticaret devri Avrupa rekabetine karşı kendisini müdafaa edemiyen iktisadiyatımıza bir de iktisadî kapitülasyon zincirleri bağladı. Teşkilat ve ferdi kıymet nazarından iktisat sahasında bizden çok kuvvetli olanlar memleketimizde bir de fazla olarak imtiyazlı mevkilerde bulunuyorlardı. Temettu vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. ..." ²⁶ dedikten sonra bu şartlar altında hangi politikanın uygulanması gerektiğini belirtirken de "İktisadî politikamızın önemli gayelerinden biri de kamu çıkarlarını doğrudan doğruya ilgilendirecek iktisadî kurum ve girişimleri, malî ve teknik gücümüzün elvermesi oranında devletleştirmektir. Özellikle... maden hazinelerini az zamanda işleterek milletimizin yararına açık tutabilmek de bir yöntemle mümkündür. Şimdiki halde yararlanılmayan gelir kaynaklarından yararlanmış olmak... için kimi maddeleri tekelleştirmek gerekli şeylerdendir." ²⁷ diyerek o tarihten itibaren milletin refahı, memleketin kalkındırılabilmesi için devletçi politika uygula-

²⁵ Türkkan, a.g.m.

²⁶ Karal, Enver Ziya, *Atatürk'ten Düşünceler*, İstanbul 1981, s. 102.

²⁷ Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, Ankara 1959, s. 226-229; Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, cilt 2, İstanbul 1964, s. 339-340; Erikan, s. 254.

nacağını herhangi bir tereddüde yer bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur. Buna rağmen Lozan Barışı öncesinde kendisine ekonomik meseleler sorulunca “Bugün için ticaretimiz hakkında ne düşünüyorsunuz diye sorsanız, tek bir cevap vereceğim; bugün için düşündüğüm tek şey, kapitülasyonlardır. Maddeten fiilen kanla kaldırılmış olan kapitülasyonların bir daha dirilmemek üzere yokluğa gömülmesini temin etmektir. Ticaretimiz ile sanayiimizin ve her nevi ekonomimizin gelişmesi ve yükselmesi ancak bununla kaimdir (ayakta durur).”²⁸

İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

1923 İzmir İktisat Kongresi’nde Atatürk ne “devletçi” ne de özel sermayeye dayalı herhangi bir hazır reçete önermiyordu. Çözümüne varmak için bir arayış içine girilmiş, dışarıdaki çeşitli deneyimler incelenip içerdeki tartışma ve geliştirmeleri değerlendirerek sonuca gidilmek istenmişti. İzmir İktisat kongresinde İktisat Vekili Mahmud Esat Bey; “... Yeni Türkiye iktisadiyatı mevcut iktisat sistemi ve siyasetlerinin hiç birinin aynı olmaz. Memleketimizin iktisadî imaara ve ihtiyacına, iktisat tarihimizin ruhiyatına muvafık başlı başına bir iktisat siyaseti takip eylemek mecburiyetindedir. Biz iktisat meslekleri tarihinde mevcut mekteplerden hiç birine mensup değiliz... Bizim de yeni Türkiye’nin yeni iktisadî manaasına göre yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben (Yeni Türkiye’nin İktisat Mektebi) diyorum. Yukarıda zikrettiğim mekteplerin hiç birine mensup olmamakla beraber, memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifade etmeyi de ihmal etmeyeceğiz. ... İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüsî şahsı tarafından derûhte edilmelidir. Meselâ büyük kredi müessesatı, sanayi teşebbüsâtını, ilâh devlet idare edecektir, çünkü memleketimizin iktisadî vaziyeti bunu ıstılam ediyor”²⁹ diyerek, takip edilecek metodu belirtmişti. Mahmud Esat Bey konuşmasında iktisadiyatımız için şunları tavsiye ediyordu:

1. Meslek Teşkilatı,
2. Kredi müessesatı,
3. Makine devri,

²⁸ Karal, Enver Ziya, *Atatürk'ten Düşünceler*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1981, s. 109.

²⁹ Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923, İzmir, Haberler, Bölgeler, Yorumlar*, Ankara 1971, 2. baskı, s. 262-263.

4. İktisat cidaline toplu çıkmak,
5. Kendi kendimize yetmek,
6. İthalat, ihracat arasında denge sağlamak.³⁰

Önerilenlere baktığımız zaman Milli İktisat politikamızın karma bir sistem olduğu izlenimi belirlemektedir. İşbirliği ve kaynakların tam kullanımını belirtilenlere göre esastır.

Mahmud Esat Bey esas gayenin kendi kendimize yeterli olabilmek olduğunu belirttikten sonra kalkınma yolunda yeterli elemanın bulunmadığını, teknolojik gelişmenin sağlanması için dış yardımın alınabileceğini ve bu alanda Chester grubuna mensup Mister Kennedy ile mühim bir mukavelenâmenin tanzim edildiğini belirtir.³¹ Böylece genel menfaatlerin bir gereği olarak Türk yasalarına uymak ve Türk girişimcileri ile eşit şartlarda rekabet etmek şartıyla gelebilecek yabancı sermaye kapıları açılmıştı. Bu çerçevede Atatürk yabancı sermayeye karşı değildi. Nitekim; “Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz ecnebi sermayeye karşı bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz çok vasıdır. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Bineanaleyh kanunlarımızı riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ve şayan-ı arzudur ki, ecnebi sermayesi bizim sayımıza ve servet-i sabitemize inzımanı etsin. Bizim için ve onlar için faydalı neticeler versin, fakat eskisi gibi değil.”³² “Memleketimizi az bir zamanda mamur etmek için milletimizin gayri kâfi sermayesi karşısında haricin sermayesinden vasaitinden ihtisasından istifade etmek hakiki menfaatinin iktizafındandır. Hükümetimiz izaha lazım olmayan esasatın siyasetkârı kalacak olan her devlete ve millete karşı bu hususta emniyet ve samimiyetle ahz-ı mevki edecektir”³³ demişti.

İzmir İktisat Kongresi başkanı Sanayi murahhası Kazım Karabekir Paşa da, iktisat derken üç önemli noktaya değinmektedir:

1 — “İnsanlarımızı, hayvanlarımızı, istihsalaatımızı hüsnü muhafaza etmeliyiz.

³⁰ Ökçün, s. 264-265.

³¹ Ökçün, s. 265.

³² Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 1971, s. 365-366; Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara 1981, s. 185, 1 numaralı dipnot.

³³ Melzig, Herbert, *Atatürk Der ki*, Ankara 1943, s. 202.

2 — İstihlasaatımızı çoğaltmak, şimendüferlerimizi, vapurlarımızı, bil-hassa yollarımızı yaparak, taşraya sevk etmek, harice satıp memlekete para sokmaktır.

3 — Sarfiyat ve istihkâkı azaltmak...”³⁴

Karabekir Paşa'nın da ifadeleri açıkça gösteriyor ki, halkın önde gelen ihtiyaçları arasında bulunan ulaşım, fabrika yapımı gibi genel menfaati ilgilendiren hususlarda devlet önder ve denetleyici olmalıdır. Ancak özel girişimciye de gerekli fırsat tanınmalı, devlet caydırıcı rol oynamalıdır.

İzmir İktisat Kongresinde önemle üzerinde durulan konulardan biri de “toprak reformu” meselesidir. Atatürk bu alandaki görüşlerini açıklarken “Memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olan ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın hiç bir sebep ve suretle bölünmez bir mahiyet alması büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus keselerine ve toprak verim derecesine göre sınırlandırılmak lazımdır. ...” “Küçük, büyük bütün çiftçilerin iş vasıtalarını arttırmak, yenileştirmek ve korumak tedbirleri vakit geçirilmeden alınmalıdır. Herhalde en küçük bir çiftçi hayvan sahibi kılınmalıdır. ...”³⁵ diyerek Cumhuriyetin ilk yıllarında nasıl bir sosyo-ekonomik politikanın izleneceğini ortaya koymuştur.

CHESTER PROJESİ

Chester Demiryolu Projesi 1907'de ortaya çıkmış ve 1923 yılına kadar tartışma konusu olmuştur. 1900 yılında Ermeni olayları ile ilgili tazminat almak için (bir savaş gemisi ile) İstanbul'a gelen M. Chester Osmanlı topraklarındaki iş potansiyeli ile yakından ilgilenmişti. 1908'de ilk girişimini yaparken Halep'ten Akdeniz'e incek demiryolu ve İstanbul telefon şebekesi imtiyazı ile ilgilenildi.³⁶ 1910-1911 yıllarında ise Doğu Anadolu'daki demiryolu projesinde önemli bir imtiyaz elde etmişti. Fakat dönemin siyasi ortamı ve Doğu Anadolu'daki diğer imtiyaz sahipleri (özellikle Almanya'nın sert) müdahaleleri nedeni ile terkedilmiştir.³⁷

³⁴ Ökçün, s. 268-269.

³⁵ Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, cilt 3, 2. baskı, Ankara 1961, s. 394-395.

³⁶ İlkin, Selim, “1922-1923 Yılları Türkiyesinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi, Chester Demiryolu Projesi”, *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara 1983, s. 741.

³⁷ J.C. Hurewitz, “Türk-Amerikan İlişkileri ve Atatürk”, *Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk*, Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 1983, s. 492.

1920 yılında M. Chester söz konusu imtiyaz için bir kez daha girişimde bulunmuş fakat savaş ve benzeri sebeplerden sonuç alınamamıştı.³⁸ 1922 yılında proje adeta petrol imtiyazını elde etme girişimine dönüşmüştü. Eylül 1922'de Chester projesi sahipleri, Ankara'ya gelerek hükümet yetkilileri ile görüştüler. Yetkililer 30 bin dolarlık teminatın hemen yatırılması halinde projenin meclise sevkini kabul etmişlerdi. Projeye göre Musul, Kerkük ve Süleymaniye yöresinde (4.000 km.yi aşan demiryolu şebekesi ile üç liman yapımını öngörüyordu. Tüm projeye yol güzergâhı ve liman çevresindeki 40 km. alan çevresi içinde 20 yıl süreli petrol dahil tüm madenlerin işletme imtiyazı ile finanse edilecekti.³⁹ Projenin Lozan görüşmelerinin yeniden başlamasından kısa bir süre önce kabul edilmiş olması, sadece bir tesadüf değildir. Türkiye A.B.D.'nin desteğini sağlamak için, projeyi yem olarak kullandı. Projenin imzalanmasında A.B.D.'nin büyük petrol şirketleri ile [standart Oil, T.P.C. (Türk Petroleum Company) gibi] görüşmeye başlamasının öğrenilmesi de önemlidir. Görüşmelerin başarı ile sonuçlanması A.B.D. desteğinin sağlanmasını güçleştirecekti. Bir üçüncü sebep Türkiye Cumhuriyeti'nin harici sermayeye karşı olmadığının gösterilmesidir.⁴⁰ Ancak Ankara'nın davranışı "Washington'da biraz başarısız bir rüşvet girişimi olarak değerlendirilmiş olmalıydı"⁴¹ ki, Türk hükümeti 1 yıl sonra sözleşme yerine getirilmediği gerekçesi ile ayrıcalığı iptal edecekti.⁴² Hareket yanlış olmasına rağmen İsmet Paşa meseleyi iyi kullanacaktır. Chester girişimi Anadolu ile olduğu kadar Musul ile de ilgili olduğu için bölgeye ilişkin Türk isteklerini de canlı tutmuş oldu.⁴³ Ayrıca İngiltere ile Fransa'nın ayrıcalıklar konusunda isteklerini bulandırmıştır. Bunun için Armstrong Vickers, Regle Generale ve Turkish Petroleum şirketleri bir "İhtikâr Şebekesi" (Bir malı ucuza alıp pahalı satma, vurgunculuk) kurmuşlardı. Chester projesi uzantısında tekel niteliğinde uzun bir süre haklarının saklı tutulmasını istiyorlardı.⁴⁴

Chester projesi 12 Mart 1923'te daha geniş bir demiryolu projesi ile ortaya çıktı. Ancak bu kez Türkiye'nin tarım aletlerine olan ihtiyacını da

³⁸ İlkın, s. 744.

³⁹ İlkın, s. 749.

⁴⁰ İlkın, s. 751.

⁴¹ Hurewitz, s. 504.

⁴² Hurewitz, s. 504.

⁴³ Hurewitz, s. 504.

⁴⁴ Tunaya, Tank Zafer, "Tarih Yolu Nasıl Keşfedilir, Atatürk ve Osmanlı Mirası", *Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk*, Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 1983, s. 15, İlkdam 15 Temmuz 1923'ten Naklen.

dile getiriyordu. Chester gurubunun İktisat vekili ile yaptığı anlaşmada konu ele alınarak anlaşmaya varılmıştı. Buna göre 3 ay içinde 2.600.000 liralık tarım araç ve gereci vekâletin gösterdiği limana getirilecek ve tarım aletleri çiftçilerle dağıtılacaktı. Bunlar zamanla tarım araç ve gereç üreten fabrikalara dönüşecek, gerekli elemanlar yetiştirilecekti, kurulacak şirketin %40 sermayesi Türkiye tarafından sağlanması durumunda yerli sayılacak sağlanmazsa Türk Kanunlarına bağlı yabancı şirket olacaktı.⁴⁵ İzmir İktisat Kongresinden İktisat vekili Mahmut Esat Bey, bu girişimi memleketin dahili zenginliği bulunduğu halde nüfusun azlığından dolayı makine devrine geçişin başlangıcı olarak açıklamıştı.⁴⁶

Şirket geniş hat yaptığı 99 yıllık imtiyaz süresinin uzunluğu, maden çıkarmak için tanınan 40 km.lik şeridin çok geniş olduğu ve Türklerin elinde bulunacak madenlerin demiryolundan çok uzakta kalacağı gibi konular da eleştirildi.⁴⁷ Basın ve kamuoyundaki tartışmalardan sonra proje 9 Nisan 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 11'e karşı 185 oyla kabul edildi.

Projenin kabulü içerde olduğu gibi dışarda da büyük yankılar uyardı. İngiltere, Musul petroleri ile Samsun Liman inşaatının, Fransa, Sivas-Samsun demiryolu imtiyazının bu anlaşma ile ihlâl edildiğini sert bir dille belirtmişlerdi.⁴⁸

Tartışmalar sürerken Chester projesinin sahipleri kendi aralarında çelişkiye düşerek bölünmüşlerdi. Zaten bu sırada neticelenen Lozan Barışı, projenin odak noktasını teşkil eden Musul meselesinin çözümünü sonraki bir zamana bırakmıştı. Bunun için de firma yatırımı cazip bulmamaya başlamıştı. Zaten yabancı sermayenin de büyük paraları, geniş ve nüfusu pek az bir ülkeye, demiryolu yapmak için gömmeye kalkışması beklene mezdi, üstelik ticari kazanç sağlamayacak, stratejik önemde demiryollarını hiç ilgilendirmezdi.⁴⁹ Bu sebeple proje sahibi firma yatırım için gerekli finansmanı bulmakta oyalayıcı politika izliyordu. Neticede hükümet yeterli finansman bulmadığı gerekçesi ile 18 Aralık 1923'te anlaşmayı fesh etti.⁵⁰

⁴⁵ İlkın, s. 753.

⁴⁶ Türkođan, Orhan, *Sanayi Sosyolojisi, Türkiye'nin Sanayileşmesi, Dün-Bugün-Yarın*, Ankara, 1981, s. 433-434.

⁴⁷ İlkın, s. 758-759.

⁴⁸ İlkın, s. 777.

⁴⁹ K. Krüger, *Kemalist Türkiye ve Ortadođu*, çeviren Nihal Önal, Altın Kitaplar Yayınevi, 1981, s. 41.

⁵⁰ İlkın, s. 779.

ULAŞIM MESELESİ (1924-1937)

Millî mücadelenin kazanılmasından sonra sıra ekonomik zaferin kazanılmasına gelmişti. Devletin kalkınabilmesi, milletin refaha erişebilmesi, bağımsızlığın devamı, ekonomik zaferin kazanılmasına bağlıydı. Atatürk; “Bundan sonra pek mühim zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zaferler süngü zaferleri değil iktisat ve ilim zaferleri olacaktır. ...”⁵¹ diyordu. Ve bunun temini için ulaşım meselesinin halledilmesi gerektiğini belirtiyordu. Atatürk; “Milletimiz fakir düşmüştür. Memleketimiz harap olmuştur. Bu fakrın ve harabinin esbab-ı muhtelifesi vardır. Bunların en mühimi iktisadî mesailde geriliğimizdir ve bu geriliği tevlid eden yegâne sebep de yolsuzluktur...” “...Türkiye’de iktisat hayatının yüksek inkişafı ancak demiryollarıyla olacaktır. Millettin saadeti istiklâli bu yollardan geçecektir. ” Burada mühim olan nokta, Türk milletinin bu hakikati bütün müşkülleri-ne rağmen takdir etmesi ve ona sahip olması keyfiyetidir. ...”⁵²

İzmir İktisat Kongresinde; “Memleketimizi demiryollarıyla ve üzerinde otomobiller çalışır şoselerle bir ağ haline getirmek zorundayız. Çünkü Batı’nın ve dünyanın taşıt araçları bunlar oldukça, bunlara karşı merkep-ler ve kağnılarla ve tabî yol geçitleri üzerinde yarışmaya kalkışmanın imkânı yoktur”⁵³ demişti. Bu iş için yola çıkacak olan Chester projesinin başarısız kalmasından sonra Atatürk, daha fazla beklemeden, mali zorluklara rağmen demiryolu döşenmesine başlanmasını istemiş ve başlatmıştı. Demiryolu 1924-1931 dönemi iktisat politikasının başlıca özelliği olmuştur. Türkiye’de 1924’de imparatorluktan kalma 4086 km. uzunluğunda demiryolu vardı. Yolun 2352 km.si yabancı, 1734 km.si devlet tarafından işletiliyordu.⁵⁴ 1924-1931 tarihinde 1630 km.lik yeni demiryolu yapılmış ve şebekenin uzunluğu 1931’de 5716 km.ye çıkarılmıştır. Ayrıca 1928’de Anadolu-Bağdat hattı sahibi olan şirketten satın alınmıştır.⁵⁵ 1937’de bütünü ile devlet malı olan 6.737 km.lik bir demiryolu ağı oluşturulmuştur.⁵⁶

⁵¹ Derleyen Karal, Enver Ziya, *Atatürk'ten Düşünceler*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1981, s. 103.

⁵² Karal, *a.g.e.*, s. 109.

⁵³ Villalta, George Blanco, *Atatürk*, çeviren Emekli Kurmay Albay Fatih Özsu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1982, s. 663.

⁵⁴ Sarç, Ömer Celal, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları”, *Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk*, Nejat Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul 1983, s. 352.

⁵⁵ Sarç, *aynı sayfa*, Ayrıca bkz., İnan, Afet, *Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı*, 1933, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s. 12.

⁵⁶ Villalta, s. 664.

Parlamento Karayolları ve köprülerin de yapımı için özel yasalar çıkarmıştı. Öncelikle Ankara ve çevresindeki yollar olmak üzere tüm yurttaki karayolu ağı örülecekti. 1923'te 14 bin km. taş ve 14.450 km. toprak yola karşılık, 1941'de bu rakamlar 18.378 taş ve 23.112 km. toprak yola ulaşmıştır.⁵⁷ Böylece çiftçinin pazara ulaşması kolaylaşmış, uzak köşelere bile hizmet götürülebilmştir.

Hükümet denizciliğin geliştirilmesi için de önemli adımlar atmıştı. 19 Nisan 1926 tarihli yasayla deniz taşımacılığı (kabotaj) Türk gemilerine ayrılınca, ticaret filosunun güçlendirilmesi mecburiyet haline geldi. Gerek devlete ait gemi işletmeleri ve gerekse özel armatörlerin filoları için dışardan gemi satın alınarak güçlendirildi. 1923'te 34.902 olan tonaj 1931'de 101.924 tonalitoya yükseltildi. Buna paralel olarak gemicilik sanayiinin kurulmasına ve tersanelerin modernleştirilmesine çalışıldı.⁵⁸ 1937'de denizcilik hizmeti yeni baştan düzenlenerek Denizbank'a bağlandı.⁵⁹

Ulaşım politikasının az çok halledilmesiyle pazarlar arasındaki bağlantı kurulabildi. Böylece vatandaşların topluma katılabilmesi ve ekonominin geliştirilmesinde önemli bir adım atılmıştı.

TARIMIN TEŞVİK EDİLMESİ

Millî mücadeleden sonra tarım konusu üzerinde önemle durulmuştur. 1927 nüfus sayımına göre çalışan nüfusun %78.2'sinin çiftçilikle uğraşması ve G.S.M.H.'ların %44'ünün sağlanması sebebiyle tarım önemli üretim kolunu oluşturuyordu.⁶⁰ Bu sebeple İzmir İktisat Kongresinde çiftçi grubunun ekonomik problemlerine büyük önem verilmiş ve bu konuda bazı esaslar tesbit edilmişti.⁶¹ Çiftçinin eğitilmesine büyük önem verilmiştir. 1924 silah altına alma yasası ile ordunun askere alınan köylülere, askerlik hizmetleri sırasında tarım makinaları ve yeni yöntemleri öğretmeleri öngörülüyordu.⁶² 3 Mart 1924'te tarım yöntem ve makinaları konusunda daha iyi bir eğitim sağlamak için Tarım Bakanlığı yeniden düzenlendi.⁶³

⁵⁷ Shaw, J. Stanford-Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, çeviren Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, s. 461; Kruger, *a.g.e.*, s. 46-48.

⁵⁸ Sarç, s. 352-353.

⁵⁹ Sarç, s. 370.

⁶⁰ Sarç, s. 344.

⁶¹ İnan, *a.g.e.*, s. 59-60 ve 66-68.

⁶² Shaw, s. 460, *Düster tertip 3*, cilt 5, s. 292'den naklen.

⁶³ Shaw, *aynı sayfa*.

Ziraat Bankası tarımın gelişmesinde önemli rol oynadı. Sayıları önemli ölçüde artındı. 1 Kasım 1926'da Atatürk, herşeye rağmen memleketimizin tarım alanındaki gelişmesini sağlayacak bilimsel ve teknik yetkiye sahip uzmanlarımız azdır dedikten sonra, "Tarım kuruluşlarımızı, ziraat okullarımızı, zirai çalışmalarımızı, teknik esaslara uygun olarak düzenleyecek tedbirleri, gerçek uzmanların yardımıyla almakta, kararsızlığa yer olmadığı kanaatindeyim"⁶⁴ demişti. Bunun üzerine Tarım Bakanlığı köylüleri araç gereç kullanımı ve yeni tarım yöntemleri konusunda eğitmek için uzmanlar ve vilâyet tarım istasyonlarından yararlanarak 1927 yasasıyla hazırlanan programı genişletti.⁶⁵ Bakanlık ayrıca fındık, limon, çay, sebze, patates v.s. gibi ürünlerin yetiştirilmesi için özendirici tedbirler aldı. 1928'de özellikle tarım alanında uzman yetiştirmek için Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuştu.⁶⁶

Çiftçinin durumunun düzeltilmesi için devlet gelirlerinde düşme görüleceğinin bilinmesine rağmen 17 Şubat 1925'te "Aşar kaldırılmış, yerine binde 6'lık bir vergi konmuş."⁶⁷ Ancak 1929 iktisadî buhranının başlaması ile 1931'de İktisadî buhran vergisi, 1932'de de muvazene vergisi konulmuştur.⁶⁸

Bu arada hayvancılık teşvik edilmişti. Anadolu'nun kalkınmasında önemli rolü olan hayvancılık için Anakara ve diğer illerde 1927 yasası ile Veterinerlik okulları açıldı.

Tarım alanında yapılan her türlü iyileştirme seviyesi getirilememiştir. Çalışan nüfusun %32'sini oluşturan çiftçi ailelerinin yıllık geliri 129 liradır. Aynı yıl sanayici ailenin yıllık gelirinin 1000 lira civarında olduğunu gözönüne alırsak, çiftçinin durumunu daha iyi anlayabiliriz.⁶⁹ 1927 senesinde havaların kurak gitmesi gelirin düşmesinde önemli etken olmuştu. 1 Kasım 1929'da Atatürk, sulamanın yapılabilmesi için su işleri idaresinin kuruluşundan bahsedecektir.⁷⁰ Ancak bu kez 1929 sanayi buhranı çiftçiyi zor duruma düşürecekti. Çiftçi ailesi 1929'da 1 metre yünlü kumaşı 55

⁶⁴ İnan, s. 104.

⁶⁵ Shaw, s. 461.

⁶⁶ Sarç, s. 357.

⁶⁷ Sarç, s. 351.

⁶⁸ Sarç, aynı sayfa.

⁶⁹ Sinop Saylavı Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Türk İnkılâbı Dersleri, Ekonomik Değişmeler*, İstanbul 1939, s. 41.

⁷⁰ İnan, s. 108-109.

kg. buğdaya alabilirken, 1931'de 160 kg. buğday ödemek zorunda kaldı. Çünkü buğday fiyatları 16 kuruşa düşmüştü.⁷¹

SANAYİ ALANINDAKİ GELİŞMELER

İmparatorluğun son döneminde modern sanayii hemen hemen yok gibidir. Bunun için sanayii ürünlerinin çoğunu dışardan temin etmek gerekiyordu. Gerçi 1927'de 65 binden fazla sanayii işyeri belirlenmişti. Ancak bu sanayii işyerlerinin %73'ü 3 kişi çalışan müesseselerdir.⁷² 5 ve daha fazla işçi çalıştıran işkolu ancak %3,2 kadardı.⁷³ İşyerleri genellikle motorlu olmayan ve makina kullanmayan, çoğunluğu tamircilikle uğraşan yapıya sahiptir. Büyük çapta üretim yapan iş kolları ise devlete, askeriyeye veya yabancılara aittir.⁷⁴

Osmanlı dönemindeki yabancı sermayenin etkisi ve uzun süreli savaşlardan dolayı Türk girişimciler de yetersiz, kararsız, ürkek ve sermayesizdi.⁷⁶ Bu durumda hükümet ilk iş olarak yabancı girişimlerini satın almaya başladı. Fabrika kurmak isteyen Türk müteşebbislere sermaye temin etmek için Ağustos 1924'te İş Bankası kuruldu. Böylece devlet desteğindeki İş Bankası sanayileşme hareketinin öncüsü oldu. Banka küçük girişimcilere yardımcı olduysa da esas gücünü ağır sanayii için gerekli olan Zonguldak Kömür İşletmesine yöneltti.

19 Nisan 1925'te çıkarılan yasa ile Türk sanayii ve Yardım Bankası kuruldu. Banka sanayici ve maden sektöründe çalışanlara kredi vermek amacıyla hizmete açılmıştı.⁷⁶ Devlet Fenerhane Yünlü Dokuma, Bakırköy Pamuklu Dokuma, Beykoz Deri ve Kundura, Hereke İplik ve Yünlü Dokuma sanayiinin yönetimini bankaya bırakmıştı. Bankanın sermayesi devletin kendisine devrettiği işletmelerin payıyla, bu işletmelerin döner sermayesinden oluşacak ve her yıl bütçeye konacak sanayii destekleme ödeneğiyle beslenecekti. 1932'de sermayesi 8,97 milyon TL. idi.⁷⁷ Ancak, banka

⁷¹ Başgöz, İlhan-Wilson, E. Howard, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara 1968, s. 64-71.

⁷² Tengirşenk, s. 47.

⁷³ Sarç, s. 345.

⁷⁴ Sarç, *aynı sayfa*.

⁷⁵ Shaw, s. 462.

⁷⁶ Eroğlu, Hamza, *Atatürkçülük*, Ankara 1981, s. 192.

⁷⁷ Sarç, s. 355.

pek başarılı olamamış, hiçbir devlet fabrikasını şirkete devredememişti. Zaten bir süre sonra da Sümerbank'a geçmişti.

Lozan antlaşması 1924'te yürürlükte bulunan gümrük resimlerini beş yıl süreyle durdurduğundan sanayinin desteklenmesindeki önemli araç olan gümrük korumacılığı 1929'a kadar uygulanamamıştı. Bu sebeple sanayi için başka yollar aranmıştı. 6 Mayıs 1925'te kurulan Şeker Fabrikası bu alanda bazı ayrıcalıklara sahipti. Bu ayrıcalıklardan bazıları şunlardı; Fabrika için pancar üreten üretici 10 yıl süre ile arazi vergisi vermeyecek, fabrika personeli 10 yıl süre ile arazi vergisi vermeyecek, fabrika personeli 10 yıl süre ile kazanç vergisinden muaf tutulacak, fabrika arsası 5 hektarı aşmamak kaydı ile devlet tarafından temin edilebilecekti.⁷⁸

1920'li yılların en önemli sanayi gelişmelerinden biri de 28 Mayıs 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayii kanunudur. Kanunla kuruluşlara üretimleri değerinin %10'u kadar prim verilebilecek, ihraç mallarından %10 daha pahalı üretim yapsalar tercih edileceklerdi. Bu desteklere 1929'dan sonra gümrük koruması da katılmıştı.⁷⁹

Sanayi teşvik gördüğü bu devrede, dünya ekonomik bunalımı (1929-1932 yılları) sanayileşme hareketini yavaşlatmıştı. Bir tarım ülkesi olan Türkiye, bunalımdan az zarar görmüş olmakla beraber dışa sattığı ham madde fiyatlarındaki düşme, üreticinin korunmasını gerekli kılmış ve devlet sanayide olduğu kadar tarım alanında da koruyucu tedbirler almak zorunda kalmıştı. Kısaca, bu olaydan sonra devlet ekonomideki rolünü biraz daha artırmak durumunda kalmıştı.

DIŞ TİCARET VE PARA POLİTİKASI

Türkiye Lozan Barışından sonra haricin sermayesine karşı olmadığını açıkça ifade etmişti. Ancak hükümet Avrupa'nın sınılaşmış devletlerinin yapacağı yardımın tek yanlı ve pek kuşku nitelikte bir yardım olacağından korkuyordu.⁸⁰ Korkunun nedeni o güne kadar batı sermayesinin Türkiye'deki faaliyetlerinin yanlışlığıydı. Bunun yanısıra Osmanlı borçları konusunda alacaklıların davranışları da önemliydi. Nihayet borçlar meselesi 23 Haziran 1928'de halledilmiş ve ödenmesine başlanmıştı. Toplam ana borç 107,5 milyon TL. olarak belirlenmişti.⁸¹ Alacaklıların başında

⁷⁸ Sarç, s. 356.

⁷⁹ Shaw, s. 462, 357; Sarç, s. 357.

⁸⁰ Kruger, s. 33.

⁸¹ Sarç, s. 358.

Fransa, İngiltere ve Hollanda geliyordu. 1923-1930 döneminde Batı ile istenilen ticarî ilişkinin kurulamayışındaki bir başka önemli sebep, bu devletlerle olan siyasi münasebetten kaynaklanıyordu. Bu sebeple Sovyetlerin ticaret tekeli sisteminin benimsenmesini isteyenler bile vardı. Ama fikir reddedilmişti. Ancak ticarî ilişki sürdürülerek makinalaşma konusunda Sovyetlerden faydalanılmıştı.⁸² Demiryolu yapımı konusunda ise Almanya'nın gözetimi temin edilmişti.⁸³

Yabancı sermaye Anadolu'ya gelmekten kuşkuluydu. Bir avuç başarılı olmuş askeri liderin ekonomik reform alanında pek etkili olamayacağını sanıyordu. Buna rağmen yabancı tahvil sahipleri ve azınlık gruplarına mensup iş adamlarına yaptığı destekle Türk ekonomisindeki yerini almıştı. Yani 1923-1930 yılları arasında Türk sanayi kurulmasında yabancı sermayenin rolü küçümsenmeyecek kadar fazlaydı.⁸⁴ Bu sebeple ithalat ihra-

(Rakamla milyon olarak ele alınmıştır) ⁸⁵

YIL	İHRACAT	İTHALAT	AÇIK - FAZLA +	% OLARAK ORAN
1923	85	145	-60	59
1924	159	194	-35	80
1925	192	242	-49	80
1926	186	235	-48	80
1927	158	211	-53	74
1928	174	224	-50	78
1929	155	256	-101	60
1930	152	148	+4	103

⁸² Villalta, s. 659.

⁸³ Kruger, s. 43.

⁸⁴ Hall, M. Villiam, "Devletçiliğin Değerlendirilmesi, Kaynakları ve Amaçları", *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu, Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara 1983, s. 679-699.

⁸⁵ Aysan, Mustafa, *Atatürk'ün Ekonomik Politikası*, Kırkkale 1981, s. 107, Ek. 3.

cat dengesi bir türlü kurulamamıştı. Bu dönemdeki ithalat ihracat dengesi yıllara göre şöyle idi.

Mali politikada denk bütçe ve düzgün ödeme ilkelerini benimsemiş olan hükümet para politikasında da sağlam para politikasını benimsemiştir. Atatürk'ün; "Maliyemiz Millî paranın istikrarını muhafaza prensiplerini tam bir sadakat ve muvaffakiyetle takip ve tatbik etmektedir"⁸⁶ yolundaki sözleri bunun açık ifadesidir. Bununla beraber özellikle ithalat ihracat arasındaki dengesizlikten dolayı fiatlarda %3,1'lik bir artış görülmektedir. Artışı sterlin ve altında gösterirsek 1923'te sterlin 729 kuruş, 1929'da 1009 kuruş, 1923'te altın 707 kuruş, 1929'da 874 kuruş artış % 23,6 şeklindedir.⁸⁷

1930-1938 DÖNEMİ GENEL DURUM

İktisadî konuda karşılaşılan güçlüğü çözmek için yeni arayışlara gidildi. Bu dönemde iki temel problem vardı. Biri büyük buhranın olumsuz etkilerinden korunmak, ikincisi ise daha önce planlanmış olan sanayi hamlelerini başlatmak.

Sanayide belirlenen hedefe ulaşmak için bazı noktalara daha fazla ağırlık verilmeliydi. Bunlardan birincisi, sanayi-tarım, ikilemi içinde, sanayiye ağırlık verilmesi, ikincisi altyapı yatırımları ve stratejik sanayilerin kurulmasıyla, diğer yan dalların teşvik edilmesi, üçüncüsü kurulacak stratejik sanayilere iç pazar bulunması ve dördüncüsü Türk parasının değerinin korunmasıydı.⁸⁸ Özelliklerin belirginleşmesini 1930'larda, Serbest Fırka ile Halk Fırkası arasında 4 ay devam eden tartışmalarda görmek mümkündür. Serbest Fırka ekonomide halk tarafından ferdi olarak yapılması mümkün olmayan işlerin devlet tarafından yapılmasını öngörüyordu. Bu noktada Halk Fırkası ile birleşiyorlardı. İki düşünce arasındaki fark uygulamadaydı. Halk Fırkası ne pahasına olursa olsun demiryolu yapılmasına devletleştirmeye karşı çıkıyordu. Fırka aşırı tekel uygulamalarını, fiatların yüksek tutulmasını eleştiriyordu. Fiatların yükselmesine yol açan şeker, tütün, kibrit, ispirto v.b. gibi sahalarda inhisar hakkının imtiyazlı özel şirketler tarafından yürütülmesini sakıncalı buluyordu. Halk Fırkası ise inhisarın kısmen devlet bütçesine gelir sağlamak için kurulduğunu belirtiyor-

⁸⁶ Sarç, s. 359.

⁸⁷ Sarç, aynı yer.

⁸⁸ Tunçay, Muharrem, "Atatürk Dönemi Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 2, sayı 4, Kasım 1985, s. 249-252.

du. Serbest Fırka yabancı sermayeyi kabullenirken Halk Fırkası bu alanda çekingen davranıyordu.⁸⁹

EKONOMİK POLİTİKANIN DEĞİŞMESİNDE ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

Ekonomik politikanın değişmesinde birkaç önemli sebep vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1 — 1929 Dünya Ekonomik Buhranı. Bunun neticesinde sanayi mallarının korunan fiatları karşısında tarım ürünlerinde görülen aşırı düşüş. Fiatların aşırı düşmesi, Türkiye'nin ithal ettiği sanayi ürünlerinin başlangıçta krize direnç göstermesi, sonraları koruyucu gümrük tarifesinin de etkisi ile daha düşük oranda bir düşme göstermesi, dışarıda ticaret haddinin ülkemiz aleyhine dönmesine, içeride de Türk çiftçisi aleyhine bir fiat meydana gelmesine sebep olmuştur.⁹⁰

Türk tarımı 1929'larda tam kapasiteye ulaşmamış olmasına rağmen, bu tarihe kadar fiatların olumlu gelişmesi üretimin artmasına katkıda bulunmuştu. Ancak fiatlardaki düşmenin devam etmesi üretimdeki artışın durmasına, özellikle sanayi bitkileri ekim alanının daralmasına sebep olmuştu.⁹¹ Tarım ürünlerindeki fiat düşüşü yalnızca tarım ürünlerini olumsuz etkilemekle kalmamış, çiftçinin Ziraat Bankası'ndan esnaf ve tüccardan aldığı kredileri, devlete olan vergi borcunu ödeyemez duruma düşmesine sebep olmuştu. Bu durum Ziraat Bankası'nın kredi alamamasına, hükümetle vatandaş arasında gerginliğin doğmasına sebep olmuştu.

2 — Özel teşebbüse dayalı kalkınmanın özellikle yeterli sermayenin birikmemiş olmasından sağlanamaması.

3 — Bütün uğraşmalara rağmen alt yapının tam olarak oluşturulmaması ve yeraltı zenginliklerinin değerlendirilememesi.

4 — Yöneticilerin genellikle asker kökenli olması ve askerlerin genellikle müdahalelerden ve denetimden yana davranışa yatkın olmaları.

⁸⁹ Okyar, Osman, "Atatürk ve Devletçilik Politikası", *Atatürk ve Kültür*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1982, s. 49-56.

⁹⁰ Zorakolu, Avni, "1929-1930' Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No. 513, Ankara 1982, s. 90.

⁹¹ Zorakolu, s. 91.

5 — Yapı olarak Türk Milletinin her alanda bir çok şeyi devletten bekleyen bir psikolojik yapı içinde olması.⁹²

6 — Toplum olarak ilk 10 yıllık gelişmeden fazla memnun olunmaması. Atatürk Ekim 1930, Mart 1931 tarihlerinde uzmanlarıyla yapmış olduğu yurt gezisinde vatandaşın dertlerini dinlerken memnuniyetsizliği bizzat tesbit etmişti.^{92a}

7 — Sanayiide izlenen koruyucu dış ticaret ve vergi tarifelerinin getirilmesinin zannedildiği gibi, yalnız başına özel yatırımlarda büyük bir artışa neden olamaması, kurulan yeni teşebbüslerin çoğu ithal malı desteği sağlamak ya da, durumunu yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştı. Halbuki devlet ithal yasakları ile elde edeceği gümrük vergilerinden mahrum kalmakta, özel sermaye fahiş kâr sağlamaktaydı. Oysa sanayiide devletin ağırlık kazanması kârın devlete ve millete dönmesini sağlayacaktı.⁹³

8 — Henüz yeterli kadroların ve kişilerin yetiştirilmemiş olması. Teknik bilgi eksikliği.⁹⁴

İşte bu önemli sebeplerden dolayı, ekonomik politikada bir miktar değişiklik yapılıncaya “Devletçilik” adını verdiğimiz yapı ortaya çıkmış oldu.

DEVLETÇİLİK'İN TANIMI

Ekonomik alanda yapılan bu değişikliklere bir isim bulunmalıydı. İsmet İnönü, 1930, 30 Ağustos’unda Serbest Fırka ile Halk Fırkası arasındaki tartışmalar hat safhadayken, Sivas demiryolu açış konuşmasında bu ismi ortaya koymuştu. “Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitri temayülüdür. ...”⁹⁵

Bir bilim adamı (Emre Kongar) İnönü’nün bu konuşmasını Fethi Okyar’a cevap olarak değerlendirip, konuşmanın 1008 satır, devletçilikten

⁹² Memnuniyetsizlik için bkz., Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk’le Üç Ay*, 2. baskı, Ankara 1981, 2,3,4 ve 5. maddeler için bkz., a.g.e., s. 83-88.

^{92a} Hamitoğulları, Beşir, “Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlığı”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 513, Ankara, 1982, s. 112-113.

⁹³ Alpar, Cem, “Kadro Hareketi İçinde Türk Devrimi ve Kemalizm”, *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981)*, Ankara 1983.

⁹⁴ Hamitoğulları, s. 113.

⁹⁵ Melzig, Helbert, *İnönü Diyor ki*, Ülkü Basımevi, 1946, s. 164.

bahsedilen satır sayısının 8 olduğunu belirtmektedir.⁹⁶ Kongar'a göre ekonomik alanda değişikliğin ortaya çıkması ve ismin konulması tarihî olarak, Atatürk'ün Şubat 1930'daki demeci ele alınmalıdır. Atatürk o tarihte "Bizim tatbikini muvafık gördüğümüz mutedil devletçilik prensibi bütün istihlal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini takip eden ve ferdi iktisadî teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan sosyalizm prensibine müstenit kolektivism, komünizm gibi sistem değildir"⁹⁷ demişti. Zaten İnönü'nün görüşleri de bundan çok farklı değildir.

1931 C.H.P. programında belirtilen devletçiliğin tanımı çok daha açık ve kesindir. "Sanayii alanında milletin çıkarları gerektiği zaman, refah sağlamak için devlet aracılığı kullanılacaktı. Ancak, yine de özel teşebbüse izin verilecekti. Hangi alanlarda duruma müdahale edileceği gelişmelere bağlıdır. Böyle bir müdahalenin gerekliliği kararlaştırılırsa ve o alanda özel teşebbüs varsa özel bir yasayla o işin hükümetçe devralınması sağlanır"⁹⁸ deniyordu.

1935 senesinde önemli ölçüde kendisini ortaya koyan sistem C.H.P. kurultayında şöyle tanımlanıyordu.

"Hususi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alâkadar etmek muhim esaslarımızdır. İktisadî işlerde devletin alâkası fiilen yapılacak olduğu kadar hususî teşebbüsleri teşvik ve yapıları tanzim ve murakabe de etmektir.

Devletin hangi iktisadî işleri fiilen yapacağını takdiri milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır. Eğer devletin bu icap yolunda fiilen yapmaya karar verdiği iş hususî bir teşebbüs elinde bulunuyorsa bunun alınması her defasında bir kanun yapmaya bağlıdır. Bu kanunda hususî teşebbüsün, bu yönden uğrayacağı zararın devlet tarafından tanzimi şekli gösterilecektir. Zararın takdirinde istikbâle ait muhtemel kâr düşünülmez."⁹⁹

⁹⁶ "Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Bildiriler ve Tartışmalar) 17-22 Mayıs 1981, Ankara 1983, Tartışma 2, s. 794.

⁹⁷ Kongar, Emre, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, Ankara 1981, s. 411-412; Afet İnan, *Vatandaş için Medeni Bilgiler*, İstanbul 1930, s. 80'den naklen.

⁹⁸ Shaw, s. 462.

⁹⁹ Kongar, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, Ankara 1981, s. 411-413; *C.H.P. 1935 4. Büyük Kurultay Görüşme Tutanağı*, Ankara, Ulus Basımevi, s. 54'den naklen.

Bu özellikleri ile devletçilik 1937 senesinde 5 ilke yanında Anayasa'ya girmişti.

PLANLI DÖNEME GEÇİŞ

1929 Dünya iktisadî buhranı Türkiye'nin de sosyal ve iktisadî gelişmesinde önemli değişikliklere sebep olmuştu. Devletin ve milletin en kısa zamanda kalkınmasını temin edebilmek için yeni bir arayış içine girilmişti.

Hükümet 1929'da Türk sanayisi için bir takım koruyucu maddeler koymuştu. 11 Haziran 1930'da daha önce devlet hazinesi ve Osmanlı Bankası tarafından yürütülen para basma ve denetim altında bulundurma yetkisi yeni kurulan T.C. Merkez Bankasına devredildi. Böylece hükümet ilk kez para politikasını tam olarak ele almış oluyordu.

Diğer taraftan Millî sermayenin özendirilmesine çalışılmıştı. 1929 Şubat'ında 1927 teşvik-i sanayi yasasını pekiştirir nitelikte "Tasarruf ve Yerli Malları haftası" açılmıştı. İsmet Paşa bu konuya değinirken "İktisadî teşhizat için elzem olan ... esaslı vasıta sermayedir. Sermaye için hariçten gelen kırazaatın kıymeti söz götürmez. Fakat asıl millî sermaye, milletin kendi tasarrufu... ile temin olunmalıdır"¹⁰⁰ demişti.

Zaten 1931 yılına kadar gerek tedirginlik ve gerekse dış politika problemleri (Musul meselesi, borçlar, Etablı meselesi v.b. gibi) sebebiyle yabancı sermayenin yurda getirilmesi temin edilememişti. Bu sebeple 1931 sonrasında yabancı sermayeye daha fazla ümit bağlanması görüşü ağırlık kazanmıştı. Diğer taraftan Avrupa'da diktatörlük ve diktatörlüğe bağlı hareketlerin ortaya çıkması onların ekonomik modellerine de kuşku ile bakılmasına sebep olmuştu. Ancak bu dış sistemlerin hiçbirinin incelenmeyeceği anlamına gelmezdi. 1932 yılında Atatürk, Başvekil İsmet İnönü'yü iktisadî gelişmeleri yakından incelemek amacıyla Sovyetler Birliği'ne göndermişti. Bu ziyaretin sonuçlarından biri ile Sovyetler Birliği'nden bir heyet aynı yıl Türkiye'ye davet edilerek, iktisadî şartlar tetkik ettirilmiş, yeni yatırım alanları ve tesisleri hakkındaki tavsiyeleri alınmıştır. Bilâhare Sovyet heyeti tarafından hazırlanan rapordan 5 yıllık plan için faydalanılmıştı.¹⁰¹ 1933 yılında Türkiye Amerika'dan bir heyet davet etmişti. Bu he-

¹⁰⁰ Hamitoğulları, s. 120-121.

¹⁰¹ Okyar, Osman, "Atatürk ve Devletçilik Politikası", *Atatürk ve Kültür*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1982, s. 49-56.

yetten de Türk Ekonomisi ve gelişmesi hakkında rapor istenmişti.¹⁰² Ve sanayi planlarının hazırlanmasında faydalanılmıştı.

Ancak tesbit edilen yeni politika herhangi bir ideolojik eğilimden kaynaklanmış değildi.

PLANLI DÖNEM

Atatürk döneminin, plan anlayışındaki bütünlüğü dört başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi 1923 İzmir İktisat Kongresinden alınıp 1930'a kadar süren dönemdir. Bu 7 yıllık süre içinde devlet altyapıyı oluşturmaya çalışmıştır. İkincisi 1930-1933 dönemidir. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri Millî Ekonomi kavramının ortaya atılarak savunulmasıdır. Bunun dışında Millî Para'nın korunması, Osmanlı borçlarınının memleketin gelişmesini engellemeyecek şekilde ödenmesi, altyapıya daha fazla önem verilmesi, ticarî ilişkilerin genişletilmesi, vergilerin yeniden düzenlenmesi, ticaretin teşvik edilmesi, yerli endüstrinin geliştirilmesi diğer dikkati çeken hususlardır.¹⁰³

Üçüncüsü 1933 birinci 5 yıllık sanayi plânıdır. Bu plân 3 hedefe ağırlık veriyordu.

1 — Eldeki tüm sermayenin mümkün olduğu kadar sanayi sektörüne aktarılması,

2 — Özel girişimcilerin nisbeten zayıf olduğu ülkemizde daha çok sayıda kamu iktisadî kuruluşunun meydana getirilmesi,

3 — Türkiye'de ham maddesi bulunan üretim alanlarında sanayilerin kurulmasıydı.¹⁰⁴

Ayrıca daha önce de belirttiğimiz Millî Ekonominin oluşturulmasını planlı dönemin içinde görmemiz mümkündür.¹⁰⁵

Dördüncüsü 1936 İkinci Sanayi plânıdır. İkinci Sanayi plânı içerik ve uyandıracığı sosyal ve ekonomik hareket bakımından birincisine göre daha geniş ve ayrıntılıdır.¹⁰⁶

¹⁰² Okyar, *aynı makale*.

¹⁰³ Afet İnan, *Devletçilik İlkesi*, cilt 3, Ankara 1933, s. 112-117; Ölçer, Ali Nejat, "1923-1938 Dönemi Birinci ve İkinci sanayi Planı", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 513, s. 138.

¹⁰⁴ Tünay, *a.g.m.*, s. 251.

¹⁰⁵ A. Ölçer, s. 145.

¹⁰⁶ Millî İktisat için bkz., Afet İnan, *a.g.e.*, s. 176-182.

1929 Dünya Ekonomik buhranından sonra hükümet, 1933'e kadar ekonomiye düzensiz bir şekilde müdahale etmiş ve aynı yıl planlı döneme geçmişti.¹⁰⁷ Planın Başbakanlığa, sunuş yazısında İktisat Vekili; amacı 3 noktada özetlemişti:

1 — Sürüp giden genel bunalım nedeniyle çözümü güçleşen döviz darboğazını aşmak.

2 — Hammaddelerin dünya piyasalarında gittikçe düşen fiatları karşısında, Türk işçi ve çiftçisine daha kârlı çalışma alanları bulmak,

3 — İhtiyaç duyulan araç ve gereçlerin çok uygun ekonomik şartlar içinde sağlanmasını temin etmek.¹⁰⁸

Bunun için gerekirse dış devletlerden kredi sağlanacak, fakat ithalat ve ihracat arasındaki dengenin mutlaka kurulması için gayret sarfedilecektir. Nitekim Nisan 1932'de Sovyetler Birliği ile sanayi maddeleri ve makina ithalatı için 8 milyon dolarlık kredi alınması konusunda mutabakata varılmıştı. Yardım faizsiz kredi olarak 21 Ocak 1934'te Ankara'da imzalanan protokolla gerçekleşti.¹⁰⁹ Aynı gayeyle bir Amerikan firması olan "Kreuger"den 1930'da 10 milyon dolar "Kibrit Tekeli istikrazı" için uzun vadeli kredi alınmıştı. Diğer taraftan 1933'te 12 milyon 1934'te 30 milyon liralık iki uzun vadeli iç borçlanmaya gidilmiş.¹¹⁰ 1938'de ise İngiltere'den 16 milyon sterlinlik kredi alınmıştı.

1933 planı, uygulamada sadece sanayi sektörüne 100 milyon TL.lık yatırım yapılmış, elektrikleme, liman, demiryolu yapımı gibi altyapı hizmetleriyle birlikte toplam 311 milyon TL. harcanmıştı.¹¹¹ Memleketin kıstıtlı kaynakları içinde bu fon önemli ölçüde demiryolu, deniz taşımacılığı, posta servisleri ve devlet tekellerinden oluşturulmuştur. Yatırımların önemli bir kısmının 3 Haziran 1933'te Devlet Sanayi Ofisi ile Kredi Bankasının birleşmesinden oluşan Sümerbank, Haziran 1935'te kurulan Etibank, 27 Aralık 1937'de millileştirilen Denizcilik Bankası, 1933'te kurulan İller Bankası ve 1930'dan önce kurulmuş olan Ziraat ve İş Bankası yürütüyordu.

¹⁰⁷ Mumcu, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişmesi*, İstanbul, 1979, s. 164.

¹⁰⁸ Ölçen, s. 140.

¹⁰⁹ Gönübol, Mehmet - Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1963, s. 107.

¹¹⁰ Zorakolu, a.g.m., s. 102.

¹¹¹ Tümay, a.g.m., s. 251; Yaşa, Memduh, *İktisadî Meselerimiz*, İstanbul 1966, s. 24'ten naklen.

Sümerbank plâna uygun olarak, yeni fabrikalar açtı, özel sermaye ile birlikte başka iş alanlarına girdi. Pamuklu ve yünlü kumaş, çimento, demir, sentetik v.b. alanlardaki üretimini artırdı. Belli başlı sanayi kollarında okullar açtı. Yurt dışına giden öğrencilere burs verdi.¹¹² Daha sonra satış mağazaları açarak özel teşebbüsle rekabete girdi. Böylece de fiatların düşük tutulmasını sağladı.

Etibank, maden, petrol arama, elektrik enerjisi, kömür madenciliği ve dağıtımıyla, bu ürünlerin yurt içi ve dışı satımına yardımcı olmuştur.

Vilâyet, belediye ve kömür idareleri vergi gelirlerinin % 5'leri ile kurulan İller Bankası, yerel idarenin gelişme planında yer alan projelerin mâlî kaynağını sağlamıştı.¹¹³

İktisadî hedefin gereği olarak tarım sektörünü besleyen ithalat, yapılan gayretler neticesinde asgariye indirilmişse de, 1929-1939 arası 10 yıllık süre içinde %20 oranında artmıştır. Bu artış tarım sektörüne devlet yardımından ziyade tarım sahasının %4,86 dan, %12,25'e çıkmasıyla açıklanabilir.¹¹⁴

UYGULAMA

a—) SANAYİ POLİTİKASI

Uygulama, belirgin olarak kendisini sanayi politikasında ortaya koymuştur. Yani fabrikaların kurulmasına çalışılmıştı. Bu fabrikaların üretim konuları, ne ölçüde idhal ikâmesi sağlayacakları, başlıca hammaddelerinin yurtda bulunup bulunmadığı takdirde nasıl temini yoluna gidileceği üzerinde durulmuştur. Kurulması ve geliştirilmesi gereken sanayi kollarının başlıcaları şunlardır. Dokuma, Bakır, Kâğıt, Yapay İpek, Cam, Demir, Çelik, Gübre, Şeker ve Çimento v.b. sanayiidir.¹¹⁵

Birinci sanayi uygulamasının (plan) en belirgin özelliği yatırımların umulandan erken bitirilmiş ve yatırım sahaları daha çok ilk anda vatandaşın ihtiyaç duyduğu alanlarda yapılmış olmasıdır. İhtiyaçların bir an önce giderilmesi için Teşvik-i Sanayii yasasına daha fazla önem verilmişti. Neticede üretim değerinin büyük artışı yanısıra yerli hammadde kullanımında

¹¹² Shaw, s. 463; Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti İkinci Sanayi Planı*, 1936. Ankara 1973, s. 15.

¹¹³ Shaw, s. 464.

¹¹⁴ Tünay, *a.g.e.*, s. 251.

¹¹⁵ Afet İnan, *a.g.e.*, cilt 1, Raporlar kısmı, s. 1-107 arası.

artış görülmüştü. Örneğin, 1932 yılında 137,9 milyon üretim değerinin % 60,3'ü yerli hammadde kullanımına ait iken, bu oran 1937'de %96'ya yükselmiştir.¹¹⁶

İkinci sanayi plânı kendine yeterli ekonomik politikanın yanısıra, doğal kaynakların verimli kullanılması ilkesine büyük önem vermiştir. Önemle üzerinde durulan konular arasında Enerji, madencilik, petrol, azot, deniz ürünleri ve Afyon sanayii ele alınabilir.

Atatürk Ankara'da 1936 Endüstri Kongresinin açış konuşmasında "İkinci beş yıllık planımızda maden ve elektrik sanayiine ve şimdiye kadar kurduğumuz sanayiin mütemmim (tamamlayıcı) veya anneks (ek) branşlarına ve umumî ekonomik bünyemizin istilzam ettiği yeni bir kısım sanatlara hususî bir ehemmiyet vereceğiz" demişti.¹¹⁷ Nitekim petrol konusu üzerinde önemle durulmuştu. Atatürk aynı kongredeki konuşmasında "Petrol arama dairemiz mesaisine bir taraftan devam etmekle beraber, diğer taraftan da sun'î benzin ve petrol müştekkatı istihsaline büyük ehemmiyet atfetmekteyiz. ... Benzin meselesi yalnız bir millî ekonomi meselesi değildir. Aynı zamanda bir millî müdafaa meselesidir" demişti.¹¹⁸ Burada da anlaşılıyor ki, ikinci beş yıllık sanayi planında kendine yetme ve yeraltı zenginliklerini değerlendirmenin yanı sıra stratejik sektörlerle de büyük önem verilmiştir.

1936 İkinci Sanayii Plânının diğer önemli noktaları, azot sanayiinin kurulması (Kütahya'da), su ürünlerinin geliştirilmesi, örneğin balık unu konusunun ele alınması gibi. Yaş ve kuru sebze sanayiinin kurulmasının öngörülmesidir.¹¹⁹

TARIM

1929 Dünya İktisadî buhranından sonra, devlet, çiftçinin uğradığı zararını hafifletmeye çalışıyordu. Bunun için kredi kooperatifleri yaygınlaştırılmaya çalışılmış, Ziraat Bankası'nın ikrazât faizi %12'den 9'a indirilmişti. Bu dönemde tarım sektörünü ilgilendiren en önemli olaylardan biri 3 Temmuz 1932 tarih ve 2056 sayılı yasayla buğday fiyatlarının hükümetçe desteklenmeye başlanmasıdır.¹²⁰ Gâye buğday fiyatlarındaki dalgalanmaları

¹¹⁶ Ölçen, *a.g.m.*, s. 145.

¹¹⁷ Afet İnan, *1936 Sanayi Planı*, s. 16.

¹¹⁸ Afet İnan, s. 17.

¹¹⁹ Ölçen, s. 148.

¹²⁰ Sarç, *a.g.m.*, s. 370; Boratov, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 1974, s. 249.

önlemek, bir an önce ürününü elinden çıkartmak zorunda kalan çiftçiyi mağdur bırakmamaktı.

DIŞ TİCARET

İzmir İktisat Kongresi sırasında yabancı sermayeye karşı olunmadığını belirtmiştik. Ancak bir süre Cumhuriyet rejiminin seri inkılâpları ve bazı yurt içi isyanlar sebebiyle yabancı sermaye Türkiye'de yatırım yapmayı kârlı bulmamıştı.

1928 yılından itibaren ise hükümet Türkiye'de yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etmek şöyle dursun, Osmanlı devleti zamanında ülkeye gelen ve özellikle ticaret, bankacılık, sigortacılık, madenler, ulaştırma ve belediye hizmetleri alanında çalışan yabancı sermayeyi millileştirme yoluna gittiğini görüyoruz.¹²¹ Hareket 1929 senesinde daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkacaktır. Politikadaki bu değişiminin sebebinin üç noktada toplamamız mümkündür:

1 — 1929 yılı Türkiye'nin kendi gümrük kanununa ve millî gümrük tarifesine kavuşması.

2 — Bu tarihe kadar ithalat, ihracat arasında görülen dengesizlik.

3 — Dünya ekonomik buhranının kendini hissettirmeye başlamasıdır.

Ekonomide devletin ağırlık kazanmasından sonra koruyucu dış ticaret ilkeleri daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bu ilkeler:

1 — Türkiye'den mal alan ülkelere mal satılması,

2 — Yurt içinde üretilen malların ithalinin yasaklanması,

3 — Öteki malların ticaret anlaşmaları çerçevesinde serbestçe ithali,

4 — İhraç mallarının kalitesinin yükseltilmesi,

5 — Dış ticaret dengesinin lehe temini¹²²nin sağlanması şeklindeydi.

Bu şartlar içinde 1934'e kadar dış ticaretimizde Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'nın önemi büyüktür. Fakat aynı yıl Türkiye'nin İtalya'ya karşı zorlama tedbirlerine katılması ticaret hacminin düşmesine de sebep

¹²¹ Töre, Nahit, *Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkileri Politikası, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 513, s. 54.

¹²² Töre, s. 156, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, Ankara 1961, s. 389'dan naklen.

olmuştu.¹²³ 1935'te ise İngiltere Türkiye'yi Alman iktisadî tahakkümüne atmamak için Türkiye ile olan ticarî münasebetlerini arttıracaktı. Bunun neticesinde 1936'da Karabük Demir-Çelik İşletmelerinin inşaaı bir İngiliz firmasına verilmişti.¹²⁴

Türk dış ticaretinde söz konusu olan bu tür değişiklikler tamamen dış politika ile ilgili konulardan kaynaklanmaktadır. Yoksa prensipte herhangi bir değişiklik yoktur. Atatürk, "Dış ticarete takip ettiğimiz ana prensip, ticaret muvazenemizin aktif karakterini muhafaza etmektir. Çünkü Türkiye tediye muvazenesinin en mühim esasını bu teşkil eder."¹²⁵ Bu noktada 1930-1939 seneleri arasındaki ithalât-ihracat dengesine baktığımız zaman istenilenin başarıldığını görüyoruz.

(Değerlendirmeler milyon TL. olarak hesaplanmıştır.)¹²⁶

YIL	İHRACAT	İTHALAT	AÇIK – FAZLA +	İHRACATIN İTHALATA ORANI %
1930	152	148	+ 4	103
1932	101	86	+15	111
1935	96	89	+ 7	108
1937	138	114	+38	120
1938	145	150	— 5	97
1939	127	118	+ 9	107

PARA POLİTİKASI

Atatürk döneminde Türk parasının değerini korumak da çok önemli bir politikadır. Hükümet denk bütçe-sağlam para ilişkisine büyük önem vermiştir. Krediyi düzenlemek ve para değerinin istikrarını korumak üzere

¹²³ Gönlübol, Sar, s. 111.

¹²⁴ Gönlübol, Sar, s. 118.

¹²⁵ Töre, s. 56-57, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, Ankara 1961, s. 395'ten naklen.

¹²⁶ Levha için, bkz., Aysan, s. 107, Ek: 3.

1930'da Cumhuriyet Merkez Bankası kurulmuş ve 3 Eylül 1931'de çalışmaya başlamıştır.¹²⁷ Neticede 1929-1938 döneminde Türk parası dışa karşı saygınlığını daima muhafaza etmeyi başarmıştır. Bu dönemde Sterlin ve Dolara karşı Türk parasının durumu aşağıdaki gibidir.

YILLAR	TL. nin İstanbul - Ankara Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsalarında Efektif Kurları			
	1 Sterlin/TL.	1 Dolar/TL.	Tedavüldeki	Banknotlar (Milyon TL.)
1919	374 krş.	79 krş.	158	
1922	719	162		
1925	890,87	183,34	165	
1928	956,19	195,25	153	
1930	1034,07	212,09	159	
1931	968,15	211,94	159	
1932	755,92	211,93	164	
1933	704,71	171,42	161	
1934	636,31	125,13	165	
1935	616,43	125,37	170	
1936	624,51	125,41	179	
1937	626,02	126,26	169	
1938	631,18	126,11	194	

(Rakamlar kuruş olarak verilmiştir)¹²⁸

¹²⁷ Sarç, s. 373.

¹²⁸ Töre, s. 60; *Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı*, cilt 10, (1938-1939) Ankara, s. 305; Tedavüldeki banknotlar için bkz., Aysan, 4. 106 Ek: 2.

1930 yılında 1 Sterlinin 1030 kuruş olması TL'nin Sterline bağlılığından kaynaklanmıyor. Altın karşısında değeri dolaylı yoldan belirlenmek isteniyordu. Nitekim Sterlin 1931'de Altın standardından ayrılınca TL'nin resmi Sterlin kuruna düşürülmüştür.¹²⁹

SONUÇ

Atatürk'ün "Devletçilik"i görüldüğü gibi fiat mekanizması içinde, devlet ve milletin refahını artırabilmek için kâr sağlama amacına yöneliktir. Çizdiği politikada iktisadî kaynakların dağılımı ister özel sektör yoluyla, ister kamu sektörü yoluyla olsun esasen fiat mekanizmasına bağlıdır. Tepeden inme, katı kurallı plân teşkilâtının emirlerine bağlı değildir. Devlet teşebbüslerinin kurulması nihaî bir gaye olmayıp araç mahiyetindedir. Devlet sektörü var, densin diye bu mekanizma işletilmez. Özel sektör zamanın şartları altında başarılı olamadığı işlerde, devlet teşebbüsünü kurar. Bu devlet teşebbüsü mukaddes dokunulmazlığa sahip değildir. Nitekim Başvekil Celâl Bayar, 1937'de devletçiliğin diğer beş ilke ile birlikte Anayasaya alınması sırasında bu konuyu "Bugün içinde bulunduğumuz sistemin değişmez bir sistem olduğunu asla ifade etmiyorum. Fakat bugün içinde bulunduğumuz sistem, bugünkü şeriate nazaran bizim için mükemmel bir sistemdir. Yarın hayat ve şerait değiştikçe biz de o şeraite uymak suretiyle sistemler üzerinde tadiller yapacağız"¹³⁰ şeklinde dile getirmiştir. 3460 sayılı kanunda zaman ve şartlar müsait olunca devlet teşebbüsleri halka satılabilir¹³¹ demektedir.

1938'de Türkiye'nin iktisadî başarısını dile getiren İngiliz Maliye Bakanı Sir John Simon, özetle "Türk hükümeti son 15 yıl içinde ülkenin ekonomik görüşüne yeni bir şekil veren programım uygularken ekonomik alanda hayret verici bir gelişme göstermiş ve ülkesindeki zengin maden yataklarını işleterek sanayiye, göze çarpan bir itici güç sağlamıştır. Dünyada bu güç zamanlarda Türkiye'nin yaptığı gibi ödemeler dengesini muhafaza etmeyi başarmış pek az ülke vardır"¹³² demişti.

Atatürk tarafından ortaya konan "Devletçilik" in bu başarısı Türkiye'nin siyasî gerçek ve hedefleri ile uyum içinde olmasından gelmektedir. Gâye Türkiye'de topluma dayanan siyasî demokrasiyi tesis etmektir. Eğer devletçilik, sanayide devlet tekeli veya tepeden inme plânlı teşkilat kuralı emirlerine bağlı kalsaydı memlekette siyasî demokrasiden söz edilemezdi.

¹²⁹ Töre, s. 58.

¹³⁰ Hall, *a.g.m.*

¹³¹ Okyar, *a.g.m.*

¹³² Villalta, s. 664-665.